Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ५८/घ

Title प्रौढमनोरमाव्याख्यान लघुशब्दरत्नव्याख्यां -भावप्रकाशः । लिङ्गप्रकरण।

Author वैद्यनाथ पायगुण्ड:

Extent १२ पत्र Age

Subject व्याकरण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री

भावप्रकाश संज्ञाप्रकरणम्

५०

१२ पन्ने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रेवज्ञाभिः नचास्य स्वतस्त्वपि वलस्य तसाविति भविषये तडित्वानित्याहोतद् विषये चारिताभ्र्ये
नकंपतत्वमिति वाच्यम्ः तावन्मात्रफलकत्वेतद्दैवसिद्धेः सामान्यस्तत्रस्य नत्वेकमुहाहर
गामिति स्यापनाचारितार्थ्यात्ः नसावित्यत्र द्वयोरेकतुल्यत्वापित्त्यावाधानः एवं च तपोमध्ये
ऽविरोधेनपरत्वस्य तत्त्वेनानित्यत्वस्याभिप्राविषये मिथ्यारिताश्र्येनापवादत्वस्य चाभावे
पत्नापेक्षत्वेनांतरंगत्वादस्याद्गुनासिकाद्वे एवं च वाप्तिः एवं वोक्तरीत्यातेनाभवभावज
स्थानुनासिकानांक्रमेण पूर्वत्रासिद्धसूत्रानित्यत्वादिति एवं दोषाद्यपः किंच सर्वपानिर
वकाशत्वेनबाधोत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तावपि मन्त्रवाधाप्रवृत्तिरितिसिद्धान्तात् च वेलनजन्यस
पेननाशस्याभवभावानुनासिकपरतरंगत्वेनबाधानभवभावादीनामन्यस्यावत्वमेवसा
दिति तथैव वाच्यमिति घत्वस्यादिचित्यमतएव तत्र घत्वप्रत्ययेः कृतयोऽसि पदान्तित्वंत्वसादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७०
70

स्कंभाष्य इति चेन्न तस्मिन्नविकारवाहित्वात्तादृशविधिवादिनं प्रतितत्र सर्वेषु स्कार्यं चतुष्टय
मध्ये एवैकं प्राकृतांशकार्यं विप्रतिषेधसूत्रं सचारेणानस्यादिति दोषस्य शोध्या पस्थितत्वेन तत्पो
क्तेः किंचापाद्यमानेऽध्येमापानादेरेणापचारत्वमनाश्रित्य प्राचीनानामनुसारेणात्मपोक्तेः एवं चा
कारीत्याप्येत्वात्तं रैतो बाधित्वा परत्वाज्जश्त्वानुनासिकयोर्वेत्याप्राप्यात्तन्निषेधाभावेन भव
भावाभावरूपमेवानुपमिति घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भवभावान स्यादिति सम्यगेव सिद्धि
कृः षत्वजश्त्वपरसवर्णाञ्चितित्वपाठः तस्मान्मेरेवाभावाद्धितित्वेदित्तत्वनपनं पुकारांतरेणा
शंकते न चातिदेशात्तरेति न्यस्य भावः सिद्धांते रूवात्रापि पक्षेऽनेन संश्लिहापामेबामारोतिं पितम
सिद्धत्वे बाध्यते नन्वस्य स्यएकस्य बाध्यबाधकत्वासंभवात्तन्न पात्वेऽस्येषांसिद्धत्वास्तत्त्वारं भान रामः
र्यैप्राप्तेश्च एतेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिवाक्येषु रात्मनोपि तत्वबाधनादित्यपास्तम्॥ ७०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पनसंभवात्तस्येत्नेषोव्यर्थ इति रत्नाकरः। अन्यत्रापि तत्रापन स्त्रकेन्द्रानुमानिकं वचनमेवा
रीतिरूपेत्यतितद्भावसतः संवडपतिनिर्देशेनेति। कालसमपेत्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः। अत्रैवेष
इतिहेतुः कल्पने उक्तनिर्देशासेति भावः। लघीयस्त्वात्। लघुत्वेपि लघुतरत्वात्पः एवं च पत्र
लघुतरः श्लेषादिप्रकारोनतत्रागमात पावचनेकल्पनेपत्रैवैषम्यमिति भावः। उक्तनि
र्देशस्यैवैत्वेनानमानत्वासंभवादाहैवव्याख्यानद्वितीयभेदेन। ईदृशहितनविदृतेनेवं रूपराभा
वमिति। अत्रमपाश्रमारभ्यानेहतेनहस्मासावरापनस्तेवतुसावार्पमितिफलमेहश्रमारभ्याना
संभवेनतदसंगतिरितिभावः। पञ्चमासाः शसकारादोपरेसवर्णादोर्वादिन। धीड। शपादि
षशोत्वारगावैपर्यपयासाऽसंवडेचकार्पाश्वहति बोधनात्तस्मात एवतितडशब्दगणानतस्मा
धीतलशब्देपरेदधीसससवर्णादीर्घत्वादिशब्दार्थः। अतएवमलंलपरमसलंलवस्वरासतः

८१ 81

संगच्छतेइति तन्त्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह शस्येति । सत्त्वाभावेऽप्यस्य कार शकारयोः

सावर्ण्याच्छस्य कुत्वं न दीर्घप्राप्तिः । अत्र सत्वेऽपि तयोः सन्निवेशे न शस्य न कुत्वात् तस्मादिमा

शितिभावः । न सप्राचामनुरोधिनो ध्वनयितुं शाकटेन नचेति विशेषापेक्षज्ञापकमिसाहृत

छकारस्येति । शीतलं इति शीङो रूपमौणादिकं न तत एवानिट्त्वमिति भावः । तदाशयेनैवास

ह इतीमसमाधत्ते । शीतलेति । सप्तसारणास्तु पल्लक्षणापरूपस्यापि ... शास्वार

णावेपर्ण्यापन्नरूपेदशाभावादिसर्वः प्रागुक्तरीत्या सर्वत्रत्रं पगतेपापाठं पलेभाराह

शीतेति तुष्यत्रुङु नेनमापे नाह किं चेति । धातजामनेकार्थं कृतपाशीङ एवेदं प्रागुक्तरीत्या

रूपमिति भावः । एकमिति लाघवादिति भावः । एतेन शीङनेदेः शास्वाररणासमसामानापेक्षज्ञा

पकत्वात् तथा धातो रूपसिद्धिः किं चाकः सवर्णाद्युपत्रत्वा हरणसामर्थ्यं नेशेषपरतो ॥ राम: ८१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पिदीर्घवारणंसशकमित्यपास्तम्। नन्वेतरार्थत्वाच्च अन्तरङ्गत्वशीतलशब्दे सवर्णदी
र्घः स्यादेवाकेनरूपेण नतु शीतलशब्दे परे इतिपरमप्रत्वं तत्पलक्षणात्पायोऽयमिति भावः। म
लेसत्त्वान्नुलरवअन्नमवारणापाहग्राहकेति। पत्तुपर्लकारदंडिमंदादपः। ऽपसर्गाहति
केतगतइतिरघ्निरादे जिन्येजर्थचतपरणामत्रमानामितितन्नलग्न्रहणान चारितार्थ्याव।
त्रसेदेहार्थत्वेन पर्वार्थत्वे न चारितार्थ्यमसभवेप्रत्वमस्त्वात्प्रपूर्वपिंमदः। स्वीति देशपेस
न्त्रोधाभपज्ञापकत्वंसंभवइतितदपिमंदं। सावर्णपपेक्षान्तरसंभवान। नमपक्षस्माकृतानाकृ छत्वा
द्वे। नमसेऽगाग्रहणास्येवस्तेऽसत्वाच्च। तद्धवनपनज्ञापकेनतरमाहानेवमादि। सत्रचअत्रैव
परेणाणाग्रहणातसमभिन्नकालस्य तत। नपरत्वे। गावमग्रेपनपरेति। अत्रनतिथाविधर्यपंतादतिभा
वः। नमपक्षानुसारेणैवसमाधनेस्पष्टानेतरेतिनिपमार्थमितिसिद्धांतपक्षेतत्पावकुमेवास्माकम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८२ 82 मितिभावः ऌकारेदेशांतरेतिङ्भमपत्रसवर्णोपस्थितावांतत्वेनाविधानात्साफलितेतिभावः
नेदाह स्वरूपेति। अभ्यनुज्ञानेनातिप्रसवः लाघवेन तत्सेवएकत्वादिति भावः संक्षेपेचेदमृकार
कर्मणि चेति सूत्रे भाष्यरीतेनेदमोमः सनः सनेवत्सादाविवासाप्यादेशत्वनाविधेयत्वमेव।
अत्र न पाडरितिस्थानषष्ठ्यनन्वयापत्तिरिति मंदोक्तमपास्तम्। ऊकः एकेः ऋराडादित्सत्वे ऽपूर्ववो
धत्वरूपविधेयत्वस्यैवग्रहणाच्च। साध्वनुशासकत्वदूकोपरिगास्यादाविवस्थानषष्ठ्युपपत्ते
श्च। तदाह एवेति। एतेन कृत ऊऽ इति तपरकरणाज्ज्ञापकाद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहकत्वमेव
एवं तज्ज्ञापकेऽस्यापीमिति मंदोक्तमपास्तं ऊऽ कः एकेः ऊकः ज्ञापकाद्भाव्यमानोकारस्यैव तद्ग्राहकत्व
स्वीकाराच्च। भाव्यमानोऽणुकारः सवर्णान्न गृह्णातीति परिभाषाप्यत एवं संगच्छते। तेनादसोमसे रामः
रित्यत्र निर्वाहः तत्र तपरममकैलाकिकत्वं चितैवेति स्पष्टमस्मत्तोत्तारिकः। नन्वग्रहणाकथा ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्त्वस्य पारिशानि पठितत्वेनानिष्पत्तिरपेक्षम् तस्माह वर्णानामिति॰ इदं च प्राग्व्याख्यानमः
नेन्वैतावताऽसत्वे केवलेन ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते तदानीन्तु भवति सः दृष्टिकल्पना
दृष्टसत्ताविसंवादग्रहणात्तिरतस्माहापभावदृष्टसाद्दि॰ निश्चयेदृति॰ अनेन ततः शाकुवाधोऽस्ते
वेतिसत्त्वितं॰ अनुमपाशाकुनिषेधाप्र्णालोचनेन॰ तच्छालेति॰ अग्राह्दिसत्तेवेसर्पः अग्रा
मारापसंदेहस्यप्रतिबंधकत्वादिति भावः॰ नैवेतादिति न हि नादृष्टसत्ताविसंवाद॰ इसर्पः त
न्निश्चयदृति॰ सवर्णापदर्थोवाधानिश्चयदृष्टसर्पः तदानीन्तु भवति सः। विषयभेदेन वाधका
संभावनपाप्रतिबंधकत्वग्रामारापसंदेहाभावदिति भावः॰ तथा चतत्वाप्समस्त्वार्थबोधस्यानिषे
धाप्राशावश्यकत्वेपितन्निश्चयाभावात्तत्र तद्ग्रहत्तिरिति तत्त्वं॰ सूचितमर्थस्य श्लपितमा
हपत्तिति॰ वाधकाभावादिति॰ प्रतिबंधकाभावाकांसादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरूपका॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८३ 83

रणासत्वात्तद्भावरूपत्तद्भावादि सर्व्वैः। विध्येपस्त्वेपीति। अभावस्थानेप्रतियोगिस्था
नस्यकारणत्वस्य सर्व्वलोकेतत्रप्रसिद्धत्वादितिभावः। प्रत्यमितीति। अत्रत्रपत्वस्यासिद्धत्वा
द्देत्वेषष्ठेः कसीतिकत्वेचपत्वामितिप्रक्रियाबोध्या। एवंप्रागपि। वस्तुतोऽत्वादीनामसि
द्धत्वात्संयोगात्तलोपएवसर्व्वेचवक्तुरुचितइतिरत्नाकरंदृष्ट्वापत्तदिशापतिसत्वमिमा
हसर्व्वेस्यात्। षत्वादेरिति सर्व्वैः। अपिऽत्वेवत्वसमुच्चायकः। एकपाठकत्वा। संयोगांतसत्वोप
स्थासिद्धत्वरूपपाक्षापायमोऽनइर्हसमपान्वपितथाचतसमुत्पावारोणनकत्वात्क्षापायना
देःसंयोगात्तलोपेपि अपायइत्वविषयेऽर्घ्यसापस्य सर्व्वत्रासिद्धमितिसमानाश्रयाद्दत्वादेःसकृत्प्रवि
सर्व्वैः। तेनबीजतरुदोषमात्रप्रतिपादनेतात्पर्यमितिभावः। पदाद्कृतूणामनार्द्दरेद्दत्वः। सर्व्वस्यापिष्ठ रा॰म॰
त्वादेस्तेपसचएकपाठकत्वाप्रसंगेपात्तान्निषेधरूपपात्तत्वपक्रत्वावारणासाविशिष्टत्वनेहेतु ८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाभ्यापादनीपेऽवर्णेयोन्यापादरस्तस्मात्तुल्यादीत्युक्तमित्यर्थः एतेन कार्यकालपक्षेऽन्तरंगेह
त्वाद्देवहिरंगसंधेयोगात्तलोपोऽसिद्ध इति संज्ञाप्रवेकोविधिरनित्य इति वा लोपः सकारवा
रणाद्रूपासाशापेनैवमुक्तमितिदं युक्तिः परास्ताविसर्जनीयस भाष्यान्तत्प्रक्षेपितत्वाच्चने:
संज्ञाप्रवेकद्रूपस्यानिर्मलत्वाच्चेति संक्षेपः सम्यक्नेति हि कृत्स्नायकारेति· कृतकारोऽमर्थः द्रशित
मितितच्चोक्तं भाष्ये कुः स्वरूपमेवास्योपयोगः स्वतएव स्वराणामस्वराणामिति विभिन्न विभक्तिक
निर्देशः कृत इति भावः साहचर्येवतीति प्रकारार्थकत्वोपपत्तेर्द्वयोर्मध्ये साहचर्यवाचकत्वं
मस्यादिशब्दस्येति भावः तत्त्वेवंवाद्रूपस्य धातुत्वेन मान· साहचर्यस धर्मरूपत्वेभेदस्वारत
त्वात्तत्र्यितिरिक्तेत्वतन्त्रेवागीकारादतस्त्राह वाधातावितिचलक्षणे·वातीतिनिर्देशस्यात्र
मानम· एतेनाक्रियावाचकत्वरूपसाहचर्यमेवाद्देश्यतावच्छेदकंतदाकांतं तत्त्ववाशब्द

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२४ प्यस्तीतित्र्येयागभेदाश्रपराणांष्ट्यर्थमितितिमेदेशक्रमपातम्मः नत्रुपत्रेत्राजरकालप्रवृत्तिकेऽन्तरंगे
85 पंचेष्मतत्वेनसमस्यंमतत्वेनवाऽवन्द्राश्रपराणांतत्रसानेतितदर्थ्यदूतिंश्राचः श्रचोऽमांनतत्पहे
तकेत्वाहेश्रोऽन्तरंगे [illegible] कार्यसानेतितदर्थ्यदूतिनब्धाः श्रेचाजानेंतपिहेतुकदसादिहरदेता
किंत्वपुष्कैवतितेपाराकृतेऽभपप्पापिपचावेदमित्सादिवदत्रनिषेधाश्रामितन्त्राहततेता
पीतितापीसर्वः लिंगेबाधीतरमेवसंरव्यापप्स्पितेत्तसासत्वमितभावः स्पेनोक्तरीसा
निषेधाश्रामाहेतुस्पष्टव्यापकचासंगतिरितिमदः १रास्तः नेत्रभसच्चानाविभक्तोवेवना
पित्रसपएवहृष्टरावस्त्वभ्वपीरसमत्रापिविधानाम्नः नचैलोपसत्त्रीपभत्वस्पतत्वमेवति
वाच्यः प्रकृतलक्ष्याभिन्नापराणाताहशावभक्तिहेतुकांदतत्वहेतुकंत्वपंरपरापाणपापीतितु राम:
त्वात्वात्मशाब्दगौरवेमवेगौरवेनज्ञानेगौरवामितिराजाज्ञापाचभावावांकिंचपरानिमित्तकसे २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञाहारकबहिरंगत्वमनेनहग्रहणंकृतितदग्रहणात्तत्रापकात्॥ अत्रमध्यादत्रेहभागिनिमाहौस्वा
दिधितिपदसंज्ञाहाराविभक्तिलोपश्चेत्वननलोपस्यबहिरंगत्वादसिद्धत्वंहसंगतिः॥ माहैव॥ भा
माहेःपदत्वेहतत्वनहिनलोपः॥ नलोपपदसंज्ञातत्साचविभक्तिरित्येवंवपरंपरपानिमित्तत्वमा
हापबहिरंगत्वाश्चपरोतदनमानेसतिणातपरिभाषपातस्त्रसख्यातमित्समदेतत॥ ध्वनितंचे
देनलोपः॥ रुवितिमस्तेत्रभाष्यइतितत्रैवोघातेपरिभाषेयंकुशेरवोचानिस्यपतंगरुचवरोगरतत्रा
हायंपानिमित्तेतिभावोच्यते॥ तनाश्चपरणाद्येसर्पः॥ शब्दशास्त्रेशब्दसमाधात्मेनपरिभाषा
पामंगशब्देनतद्रूपानिमित्तस्यैवग्रहणात्मतएवनतिरिश्नितिनिषेधस्यफलापितत्रमपा
स्त्वर्षेहेतकतिस्यपस्यपाऽन्तरंगत्वात्पादेशतदसंगतिः॥ माहैव॥ अतएवतत्रपादेशस्यतस्यन्न
तिषेधइतिस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्येबहिरंगसंगच्छतइतिभाव॥ त्राहारिणाकइतिलक्षणा॥ लक्षणात्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८५ तिप्रदेशोक्तपरिभाषां· तत्रैसैकदेशानुकरणात्· सत्यामामेत्यादिविवदाम्रहेतीत्यर्थेयत इहतीति
४१- ङमः· तस्मापाविषयइत्यर्थः· यथाश्वतेत्स्वपक्के वस्तथावचनशोतेनापिणाशब्दस्यतत्वास्था
निवार्यत्वादितिभावः· नेउधातुसंज्ञासंज्ञेतस्मापापादनमुताशोधातोरित्यत्रनाधइत्यादिहल
कोतितिधातुष्वत्वणत्वरावनुस्वारपचमेनकारेजोः· यथासस्नुजउचइत्यादिचपरःशकारः
सकारइजः· यथावृश्चइत्यादि· रेफषकाराभ्यांपरश्चवर्गस्तवर्गोजः· यथारोउत्रणइत्यादि· एतेन
तेप्याम्रषरोगक्रमपालनः· अपिः श्रुतिप्रदेशोक्तसमनुब्धापकः· तदिविषयः· धातुसंज्ञाविषयेः· नचैते
षांतत्रपाठाभावः· क्वचिद्विशेषकार्यकरणेनसाफल्यात्· अदन्तणत्वात्तेजनतत्राश्रव· तिङा
पनसेवेचितान्वितिहकहितीपेनत्याहातोधातोरिति· परतुव्याहबडपदेशइत्यत्रोपदेशपदे
नवर्णागमहेणतदश्रहतेज्ञापपिष्मारात्वनन्नमतेनहश्रमिरेवेतिप्रश्नइत्यादिसिद्धिप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पैतं धावनं व्यर्थमिति मान्याह पस्तत्स्यावामनेरोधेनस्वात्तत्त्वभाष्यत्वामारोपनतत्वापितस्व
हेमंगीकारात् अत एव श्रुतिप्रयोगैसैडो ग्रहणान्नेहेत्यग्रिमेपपाश्चैतेव एवमत्रलेसगच्छते त
त्रोपदेशपदं तु गामामिन्याहिव्याहसार्थमावश्यकमिति न ज्ञापकमिति तत्रैव भाष्यो हेस्य
श्तत्वध्वनपन्नाह पञ्चषड्रात अस्तिहृद्वत्तत्वे भाष्यभ्रंपौ गोऽपन: इदम्पतहसौ गणी रधः
पशेपमाहे: हीरंधपंतिकानिमर्थ: एतेन छाहसत्वात सामिद्धिरतपात मतत्सागतिकगतिला
घ: पसस्मरत्नसराश्वहीतिविनानसंभवत्तसेवनाहशाकसपरिभाषाविषपत्वे पपाबि।
कौघनीसादावद्व्यनेतिजातदीर्घस्य तेनेसनिवेतीगान: अत एवाकारप्रश्लेषपक्षेतिरवद्ग
पेसत्वाकारस्य लाहशाकेत्वनपाइनिशापेरस्याहिवतवह्यापेरस्याहोऽतस्यातेत्वनपाद
सिद्धि: तत्रैकारोहशास्त्रागपितद्रूपसंभवात् अबांवतत्वाशनुनतस्वशक्ति: सर्वत्रतपात्वनपा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९६
86

उपदेशादिवैयर्थ्यापत्तेः एवं चात्रोभयत्रापि पिलाशिराक्त्वेनिर्बाधं न च पूर्णेत्वशरणानु

संधानपूर्वकत्वेनाविलंबोपस्थितत्वात् इदमेवतत्वमहेश्वीवाजतत्पापिकापयनीत्याहाविवा

निमित्तात्तद्गृहृति अत एव बाधापगतदृतिभाष्य प्रयोगसंगतिरिति ध्येयं एतेन पाठाप

इत्यत्रैवधात्वेनिर्देशशब्दःशब्देइशेरवेच वार्त्तिकमेतम् लोकेद्वावभावाहाहातद्धेति पुरु

धातेत्ववातीत्यापत्तिरिति भ्रमः पराकृतः तच्च भृतादिकालसंबंधाभावात् अत एवाह शानीतिन

पत्तिरितितथाचासाधुत्वनाप्रयोगापत्तिरितिभावः ननु वार्षेविकल्पस्याविभक्तिप्रतिरूपकास्या

घ पंचवल्किपालमसेवेतितथाप्यवारणमत आहक्रियापालं वेति ननु किंपानराकोहशानुत्पापव

नावच्छेदकवैजात्यरूपसाधुत्वं तत्राप्यस्तीसतआह साध्यत्वाभावात् लमेवयतातिनइह्पेगोवबोधा

तेः एवं च कालसंबंधेन इह स्तोतैतत्वेनोपस्थितानां त्वप्रत्ययनत्वाश्चब्दशक्तिस्वाभाव्यादसमगस रा०म० ९६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्वद्भावाद्वेति भावः ॥ स्वांशे चेदसमपपदमतिङ् ॥ स्वट्कालसर्वदत्मोहोमाख्यसपीकृतं चेतद्

रुचरोगोर्घालंघवादेऽपसर्गवादे चमंज्ञणापामृतदाहामेत्रीति ॥ नन्वकर्मिमाहिरुगावर्णसक्रिया

त्वाभावेन तत्स्यात्तत्वाद्भूपंतत्वमतस्माहएधामिति ॥ क्रियेपतितस्यैव विशेषणत्वादित्सर्थः ॥ तद

र्थस्य वर्जनादेरे तत्तद्धोसमस ॥ सामर्थ्यादिति ॥ तथा चेनेदं प्रसद्धाहरंगाणकामिति तत्तभावः ॥ पा

त्वामिति ॥ प्रधानबाधकत्वमनापेक्षणाऽधिकृतविशेषणबाधकत्वं नैस्यवमाप्यत्वादिति भा

वः ॥ अभिमानइयेतसवितामरुचिमाहनेवणामिति ॥ नक्रियेपतिप्राग्रूकरीमेति भावः ॥ एतेनतत ।

पाभ्रूषणाक्रमणास्तम्भ विशेषणटीति ॥ लकरिषुन्मशोधापांलिटएवाहोविधानादिति भावः

नेत्युतिङ् ॥ तत्कालस्पाविप्रतीप्यातमात्रावाचकत्वेन दोषस्तंलव संवंवाक्यमिति मापनत्वं

मतस्माहकालोपीति ॥ अपिना फलसंपह ॥ लकारगणात्देयानकत्व ॥ एवंच तन्मात्रवाचकत्वमसर्प

पि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८७
87

वीतिपच्याकंपंचितत्क्रियावाचकत्वस्यविशिष्टवाचकत्वस्यवाग्रहणमितितत्रप्रकृतेरिवा
तिङः नस्माप्युक्तरूपस्मास्तीतिभावः ननुतस्मात्लेहशप्प्रसक्तिः उक्तत्वात्तिङः नुमकेरतस्मात्हतस्मेच
तिः विशेषणत्वस्यचेमर्थः नन्वशितीतिपर्युदासेनात्वस्यनैमित्तिकत्वात्तस्त्रायात्रिरतस्मात्ह
तेऽप्राप्ते नैमित्तिकमितिपरनिमित्ताभाववदित्यर्थः अशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधइतिभावः
अतएवाहधातोरिति धात्वादिनिमित्तकंचेत्यर्थः प्रकृतत्वात्तावत्सार्वधातुकेः गोभामिमा
दिवारणायलिङ्धातोरित्यस्यबोधार्थात्तारित्यनुवृत्तिङ्पदेशग्रहणात्तदुपेतेवसादिवारणायेपत्तस्य
राप्रतिषेधायकत्वप्राप्तिनिस्त्वज्ञापनार्थंवाऽपदेशपदंचतन्नरस्यधातोराशुद्धिर्नदर्पइतिवास्ति रामः
काभिमान्नत्वपायिमत्नस्यणारित्येवार्थंतदाह सर्वमेवाति भावचचनेधातोतन्नदर्पप्रसपप्रतिषे ८७
धोवाच्यः विशेषणमिति किंचसामान्यशितीत्यनेनाप्रसज्जेत तद्विधातोविहितमिति विशेषणमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावासिधापित्वात्त्वमपस्य धातुसंज्ञाप्रसंगाद्वालं प्राप्नोति नन्वशितीति बधुद्दासेनाशितः पर
त्वाभावाद्वाल्वाप्राप्नोति रिति चेत्सत्संतद्ध्रौ नैमित्तिकं श्यितित्वपतिविधत्ते एककारोच्चारणात्कर्त्री
द्वौ तेन सफलं पाठल्लु नेति च यव तमत्र स्य वार्त्तिकाभिमान भाष्यकैयटयोः प्रतिपादिकमतिषेधो
वाच्यः गोभ्यामित्यादिनवाच्यः पतो धात्वधिकारात्तस्मात्प्रामिः धातोरिति वर्ततेक्कमक्तं लिट
धातोरितीति तत्रेस्मत्तप्याभाष्ये द्वेचैव सर्वं तत्र तं तस्मानुपदेशाद्धात्वेत्वपाल्वाप्राप्तावन्नमपस्य
सुकमत्तद्राहा चेति शिशेषद्रुस्तत्रेसर्वं प्रसपेतित्तप्याचभावाविकल्पितं सूस्य स्यात्सेत्यतिद्द वं
कल्पितं पत्रसम्बद्धतस्मात्सेत्यतिवा मल्लावर्णन तस्याण्वेवता सर्वं वार्त्तिकानोधातः एतेन
प्यामल विशेधादिंद्व्यारव्यानं चिंत्यमिति मेदाक्रमपास्तम् ततोपि वार्त्तिक विरोध स्पष्ट एतत्रत्वा चे
ति भावः एवं व्याव सम्माहतिङः तेस्पति भावादिति त्याधाच्चारणाविषयत्वाभावादिह सर्वं नोत्वमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२८ धातुत्वेपीति आदिः न णत्वापकलत्वात्तदापादस्तंबच्चैमिति अस्याप्रत्युदाहरणात्वापत्तिःऽक्तौ
४४ त्पापोऽनेनतुनकेऽपिदोषइतिभावस्तदाहाहारनिमवारिसत्त्वस्यवार्त्तिककारादपइत्यर्थः आदु
रिमेनेनवार्त्तिकमनऽसचिःसत्त्विनेतितत्रमिमानिमत्लमपुकमितिध्वनपितंसिद्धांतमाष्यरी
त्याशंक्येनन्विति घेष तद्ध्यापेतत्वसत्त्वेइति षड्ः संप्रसारणमिसाहावसंबंधेनाविहिमाऽ
त्रापिसंबंधेनेमाशेपनापापिनिहनमेवमपिनेदोषपदेशेऽस्मुच्यतेऽदेशाभ्रात्तिपादका
नेनोपदेशइतिआत्वविधौतदेतद्वाऽपहरणानिष्टतावत्कामासकमितिलिठिवोतारिसत्र
वभोष्यतइसंबंधडक्तइत्यर्थःअपभावःऽपदेशइतिषष्ठ्यैसप्तमीकर्मेवसेन्नापदेशपदेनोप
चारणाविषयऽच्यते तेमेवइतिविशेषणांतेनेजंतस्यापादिश्यमानसेऽपत्यर्थः एवंचणाभ्यामिमोदे राम:
गोइतिसमःहस्मेजेतापदिश्यमानत्वाभावःस्पष्टएवऽक्तपूर्वकःसर्वकौरणिव्यवहारेपित्मानिजौ २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्स्वरूपस्य कार्योद्देशकस्य स्वरूपज्ञापनापायत्वेनोद्धारगतस्योपदेशत्वस्य तत्र ग्रहणेन तत्त्वा
भावात्· अआदीनामयुमन्नत्वादेवडोट्मादीनां तत्त्वमिति न दोषः· एवं चोक्तेऽत्साद्देशस्य
हस्योपदिश्यमानत्वेनाप्यपवसत्त्व उपदेशेऽनामर्थात्· तेषामांतरीयकत्वेनापोद्धारगतान्· एवं चे
त इत्याद्यर्थस्यैवानुपदेशाग्रहणमेवकार्योद्देशप्रसमाहिंभाष्यगतात्यर्थं तापास्तस्संबोधितत्वा
तज्ज्ञापकांश्यप्रयोगगौरवाच्च· एतेन धातूपदानुवृत्तिपक्षे उपदेशपदाभावेनाद्धोशेपद्दति न तद्· ता
पाठकं मत्वेत्सम्प्रोवचेतेत्साहावालाभावत्रुमीनाविर्देपम्रणात्रस्मादिज्ञापकादिति मंदाक्र
मपास्तमः· तेन न कारिष्यतइतिभाष्येलकेद्देश्यपरिभः· किंच धातोरित्यनुवृत्ताउदीचामाड· इत्स्मादाव
त्वनापत्तिः· अनुबंधेत्यापातं रतह्रहितस्येवधातुज्ञापनधात्वेलापद्दतिसूत्रेभाष्ये ऽकेत्वतड·।
विशिष्टे तत्त्वाभावात्तस्यप्रमेवापापनिर्देश्यामानिभाष्याशयः· एवं च तस्य लक्षणाधृतिपदोक्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२९ न्यापादिनमत्वज्ञापकत्वाम लोकाविंसेतितदाहनतरिति॰ एवंच शिशेपद्मार्थेहोतत्वस्समपूहा
८७ पे॰भावोत्कारस्यसमसहापत्वेनाप्तिदेशाधरसातत्वस्यैरोल्लेभ्यान्वेहोषधीतम॰त्लमपुक्तमिति
भाव॰नेत्येवमपीरेत्रभतीनांतत्वाहात्वाभावापधातोरिसावश्पकमितिवार्तिकमतश्चेवे
शेनोक्तरीत्याम॰लेपुक्तमेवान्तन्याह किंचेतिन्यपिनापर्युहासेशाब्दमेवतत्प्याभानमितिसा
चिंत॰ परंतुनेसाभ्रपुक्त॰न्बहुवनिविधेपत्वापत्ते॰ न्यतस्रवपुरुत्तरास्यापितमेवापाहानमिति
भाव॰ शिक्षमपपरत्वेपाणपसेवेति॰ एजन्तस्य उपदिश्यमानेस्यात्स॰ पं॰ काचित्॰शिसरत्वेपाणेप
तिपाठ॰नान्नाशिशेपदस्व॰ एवंचेरेत्रभतीनामपितत्रएवचारोगाननन्यतश्चेवशाद्दितिम॰ला
मपुक्तमेवेतिभाव॰ श्रसोकिरीति॰ एवंचापत्वलान्वधातत्वेमकारस्येतिभाव॰ इदंचेतन्न्यामिमरी रा॰म॰
कृसवमलेतोधातुत्वमेवनेसाहापिवेति॰ वासारश्यंपदूमिन्यारीनामितिशेष॰ नेसाधरूति॰ शिशेप २९

ह्रस्वादेशे धातुत्वापत्तिरूपदोषोनेत्यर्थः च संग्राह्यमाह सूत्रेति भूवादिसूत्रे इत्यर्थः एतेनाग्राम
रापंशकानिरस्ताः अस्मादावपत्तिवदपतीत्यनेपोराज्ञापयतिवर्जपतीत्यर्थः अस्मादिनावर्धयतीत्या
द्यर्थकवठपतीत्यादिपरिग्रहः अपभ्रंशानामपित्वात्तेभ्यो गोर्वेबोधकत्वाणीकारातङ्किपाबा।
धितत्वं नहित्वाधुत्वात्साधुत्वमित्यपेते किंत्वमाह शोद इति स्पष्टं मेऊणापा एतेन साधुत्वानिष्पा
साधास्त्वप्रसक्तिहेतुकसाधुत्वापादनमनोचितमिति तं मे दोक्तपममपास्तम् अजन्तीत्यादिनत्वल्लवाभे
तिविकुः नन्वधातुत्वेन प्राप्तिपदिकत्वात् अणिगल्कः राणानुमावर्णमिमसज्ञापकमपठनमाहेहद्मेपति
तस्मकृतिकेति ख्नेप्रकतिकेत्यर्थः नन्वेवं स्तभेरेवतत्वस्यानसंसुभ्वादीनामतस्माह सार्वधातुके इति
संशुलन्विति सूत्रे गातिभावः धातुत्वं इति स्तभ्वादीनामितिभावः बोधमितस्यात्रापकृर्थः अस्सव
न्त्वाल्लपगः नन्वेवमपिज्वादीनांतत्वेनस्यातमानाभावादतस्माह ज्वित्यादिकेतिप्रभृतीनामनसहथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२० 20

नां तत्त्वं चक्रिपावाचकस्य सन्निधानात् पाठपठितत्वेनेति भावः अत एवाह केचिदित्यादि तत्राप

ठितानां सत्त्ववार्त्तिकगणपठितानामिति संबन्धः तत्र सौत्राः ठकारश्च वः अन्ये कारणः गणरोगच्छुलेपाधर्मा भि

तिच्छुलेपोवार्त्तिकस्य आदिग्रहणात्सूत्रगणस्थाः केवलं दैपागणस्थाः सौत्रमाधविहापद्धतिवोधं

कापीतिधस्यपरस्मैपदं ननु तदुक्तापकेन न विहचनकल्पनेगौरवमितिपाठएवअपरस्वं तेन

भवितोऽतस्माह एतेरितिः ज्ञापकैरिस्मपदं च एवार्थे अंशपरोक्तरपाजः अंशइति सापहापिक

पठनपाठनाभावात्तः स्मातिमत्त्वमत कल्प्यमानश्रुतिवाक्यवदितिभावः नन्वेवं चुलेपादीनाम

स्मिन्नमन्वासंगतिः किंच बहुलमतनिर्दशनमित्यनार्षमश्रामाराणां कन्यत एवपाठन्धातुसंज्ञेम

गडपपन्नेभवतीति भाष्यतत्रैवसपाठेनोपलक्षणार्थोऽपालिपत्ताभूतिपादनार्थइति केपरस्मैस

गछते अत एव भ्वादिसमासौहतकरणामितिवृत्तेरप्यवनपन्नाहमैत्रेयपतितनपाचनभाष्या राम: २०

दिसिद्धान्तस्मादितिभावः पाठशेषाः काचित्सनाकेनपादस्यपमानाहिस्मपदं तत्र वेदेः नरदंतनिलोप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पास्य वृत्तेः तद्भाष्योक्तमिति । वेदभाष्याकृतमर्थः तस्मान्नेति । लोधशब्दार्थमात्रेत्यर्थः ऽपक्रमा
दिनात्तत्पवनिर्णयादिति भावः अग्रमपाणौ निरन्तस्वारवेदपाठादमपासानुस्वारपाठमानाभा
वादिति । अग्रमपातदपितद्भाष्यांकस्यादिति भावः किंच द्वितीयान्तसन्निधौ पश्चशब्दे पठनीप
क्षिपासन्निधौ पाठस्यादृष्टार्थतापत्तेः अपि च लोधंनपतीस्वनानि विंभक्त्यादुदात्तपाठे न निपान
त्वनिर्णयात् निपातानामाद्युदात्ता इति फिट्सूत्रात् अग्रपादिमकेलकः सत्वास्व । चतुष्पाज्जाति
विशेषवाचीपश्चशब्दस्यैतोदात्तः उ लिंगश्च पंसूत्रानिस्यादित्याचार्यत्तत्तः तोदन्तस्थानपन्नाद
दिगिति । वामनेन तत्रानिसाऽनुन्मा एवमितस्यानुपपत्तेरादन्तत्वहीति । तस्येदीत्यर्थः एवं चाव
वृ
वहितेन ऽ नमिसंशेनसाम्यबाधकत्वशब्दइतिभावः ऽभ्यारावस्यकस्मम्मतोवगन्तव्यम
इति संक्षेपः अथ माध्यापस्य संधिकार्यापयोगि संख्यानां प्रकरणामितिसमासमित्यर्थः तेनान्त्यऽ
तव्यगत्यमलापसंज्ञापन्नाऽवापिनस्तिः तथा च संख्यानामेवं प्रकरणां नन्तनासामिदमेव तिब

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९१
91

धं-स्त्र्न्त्रमाघुग्मासस्तुत्रांसंगिकः एनेनाहृडशिमाघुत्रमासेनपुक्तः-तेषांक्रमेवाधकत्वात-न
स्फलेतपमांपमीसोहोपमासरबधीरिमपात्तमः-स्त्रादिरंसेनेस्पेकवाकानपातेषांसंक्रामस्त्रत्वाद्वै
मम्मत्राविस्तरः॥ ॥इतिसंक्राप्रकरणं॥ ॥ ॥श्रीरामः॥ ॥:॥ ॥श्रीरामः॥ ॥

रामः
९१

नं.५८

पुस्तक दो रमचंद्र पाठक

५५
नं. ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri